

ÉVEZRED-FORDULÓ

A munka világa

„... nincs műszer, mellyel mindez jól megmutatható ...”
(Radnóti Miklós: Nem tudhatom ...)

Bevezető

A „munka világa” nagyon leegyszerűsített, de nagyon kifejező gyűjtőfogalom.

Ebben a világban él mindenki, aki - bármilyen formában - a megélhetésért dolgozik. Itt jelölődik ki szakmája presztízstől, munkája tudás-igényétől függően a társadalomban elfoglalt helye. Innen származnak - az akár egy időben használatos - legősibb és legmodernebb munkaeszközei. E világ külön szabályrendszerei határozzák meg - a társadalom éppen érvényes értékeinek és normáinak megfelelően - az ide belépés, majd a kilépés (a „munkavállalási kor”) határ-éveit; s ha nem önállóan, hanem mások irányítása alatt dolgozik, akkor napi munkaidejét, minimális bérét; érvényesíthető jogait és teljesítendő kötelességeit.

A munka világának megannyi összetevője tértől és időtől függően, - valamely gazdaság és társadalom éppen adott állapotával együtt - lassabban vagy gyorsabban változik. Ez egyúttal két fontos jellemzőre utal:

⇒ A munka a gazdaságba és a társadalomba beágyazott, változásai azokkal szoros kölcsönhatásban állnak;

⇒ A változás állandó, folyamatos - a munka másféle világában élt a nagyszülők, szülők, s él majd a gyerekek, unokák generációja.

A változások a 21. század fordulójára felgyorsultak és látványossá váltak. Bár mindenfajta változás gyökerei messze a múltba nyúlnak, tulajdonképpen néhány évtizede, zömmel a második világháború utáni időszakban váltak nyilvánvalóvá a munka mai világának új jellemzői. Valójában csak most kezdjük megérteni-feldolgozni a változásokat formáló mélyebb folyamatokat, az átlagos élettartam tartós növekedésétől a „fogyasztói társadalom” kialakulásáig, az iskolázottság széleskörűvé

válásától a tudomány reménykeltő és félelmes eredményeinek mindennapjainkba hatolásáig.

A társadalmak - szembesülve az egyre nyilvánvalóbb következményekkel - különböző módon próbálnak meg alkalmazkodni ahhoz, hogy a gazdaság javainak előállításához egyre kevesebb emberi munka kell. A gazdaságilag legfejlettebb országokban már a keresőknek csak töredéke dolgozik a mezőgazdaságban (Nagy Britanniában például kevesebb mint 2, de az USA-ban, Németországban, Belgiumban, Svédországban is kevesebb mint 3 %-a). Az egyre nagyobb termék-tömeget előállító ipar - a tőkebefektetések, a tudomány és a technikai vívmányainak széleskörű alkalmazása következtében - hosszú idő óta nem igényel többet a keresők 25-30 %-ánál.

A leggazdagabb országokban már megtörtént a váltás: a keresők csaknem háromnegyede nem „termel”, hanem a szolgáltatásokban dolgozik. A „fogyasztói társadalmak” jólétben élő lakossága egyre inkább szolgáltatásokat „fogyaszt”, ezért az új munkahelyek is leginkább a szolgáltatások sokféle területén jönnek létre. Ezek zöme azonban már nem teljes, hanem csak részmunkaidős foglalkoztatást kíván, vagy csak meghatározott időre szóló alkalmazást. A szolgáltatásokban a foglalkoztatottak arányának növekedésével szaporodnak a hagyományostól eltérő (ún. atipikus) foglalkoztatási formák, s az Európai Unió tagországaiban a keresők mintegy fele már nem a korábban általános, szokásos formában dolgozik, hanem az újabb formákkal járó jövedelmi és szociális viszonyok szerint.

A rendelkezésre álló munkaerő azonban így is több, mint amennyit a zsugorodó igényű mezőgazdaság, a munkaerő-takarékos ipar, s a szolgáltatások iránti kereslet igényel. Európa számos országa a 70-es évek óta alig-alig csökkenő mértékű munkanélküliséggel küzd; pontosabban azért, hogy a dolgozni kívánók mielőbb visszakerülhessenek a keresők közé.

Az államok különböző - bár sok közös vonással rendelkező - intézkedésekkel próbálják a társadalmi alkalmazkodást elősegíteni - egyelőre változó sikerrel.

Természetesen a jómódú országok között is jelentősek lehetnek a fejlettségbeni különbségek: a jólét mutatójaként elfogadott, egy lakosra jutó nemzeti jövedelem USA dollárban számítva 1996-ban, az akkor listavezető Luxemburgban (31.800) az USA-ban (27.831) Norvégiában (25.500), Svájcban (25.000) és Japánban (24.000) többszörösen meghaladta több EU tagállamét (Görögország 13.200; Portugália 13.800; Spanyolország 15.300 USD). {KSH, 1999.}

Mind a változások, mind a hozzájuk alkalmazkodás akciói általában előrehaladottabbak és sikeresebbek a legjobb módú országokban, mint a kevésbé jómódúakban - de sokféle kivétellel. Egy-egy országban az uralkodó értékek, a tradíciók, s a politika megtett, vagy éppen nem vállalt lépései erőteljesen befolyásolják az alkalmazkodás módját. Erről ugyanis lényegében a társadalmak döntenek.

Magyarország - saját fejlettségi szintjén - már ugyancsak szembesül a változásokkal. Különösen a 20. század utolsó évtizedében felgyorsult folyamatok következményeként átrendeződött a gazdaság foglalkoztatási szerkezete. A mezőgazdaság, amely a század elején a keresők több mint 60 %-át, és - a modernizációs folyamatokkal összhangban - a későbbiekben várhatóan még kevesebb keresőt kíván.

2000-ben a keresők 34 %-át foglalkoztató ipar jövendő növekedése a több munkáskéz helyett a több, modernebb technikára épül. A keresők 60 %-a 2000-ben már a szolgáltatásokban dolgozott; bár az arány gyors növekedése (1990-ben csupán a keresők 46 %-át foglalkoztatta ez a szektor) nem a lakosság anyagi gyarapodásának, hanem a szocialista típusú gazdasági rendszer drámai összeomlásának a következménye, ami a korszerűtlennek bizonyult termelő munkahelyek százezreit temette maga alá.

Az ezredfordulón Magyarországon is sokaknak nem jutott munkahelye. Bár az évtized elejei magas munkanélküliség a 90-es évek végére már érzékelhetően csökkent, túl sokan váltak nem-keresővé (szakmai kifejezéssel: gazdaságilag inaktívvá).

A gazdaság javuló eredményei, a nemzeti jövedelem gyorsuló növekedése dacára az egy főre jutó érték (1996-ban 9.300 USD) alacsonyabb volt az EU legkevésbé fejlett tagállamainál; s a számítások szerint mintegy 35 %-a az EU országok átlagának. Ezek a számok önmagukban a legfejlettebb országokétól eltérő - azokat csak lassabban követő - változási utakat, alkalmazkodási feladatokat jeleznek.

Ezeket igyekszünk a következőkben áttekinteni. Az áttekintés - számos okból - csak részleges lehet.

Az összefüggések szerteágazó láncolatát így is gyakran kényszerültünk megszakítani. Már magát a „munkát” is a másnak fizettség ellenében a szervezett (azaz bejelentett, nyilvántartott, adózó) gazdaságban végzett tevékenységre szűkítjük. Mellőzzük tehát a szervezett gazdaságon kívül eső, egyébként széles körben létező, legálisnak vagy nem-legálisnak tekintett jövedelemszerző munkákat, csakúgy, mint a háztartásokban vagy a szabadidőben, szórakozásként végzetteket.

A folyamatokról szólva - elsősorban terjedelmi okokból - legfeljebb utalhatunk a magyar gazdaság és társadalom akárcsak az utóbbi 50 évének a mához vezető, a mai helyzet kialakulásában meghatározó szerepet játszó történéseire. Túl azon, hogy ezek jó részét még őrzi a kortársak emlékezete is, már könyvtárnyi terjedelmű teoretikus (lásd például Kornai János munkásságát) és gazdaságtörténeti munka (például Pető és Szakács aprólékos részletezettségű monográfiája, 1985) elemezte mélyrehatóan. Itt számos tény, körülményt az egyszerűség kedvéért ismertnek tételeztünk.

A változások fő folyamatainak bemutatásához csak töredékesen használhatjuk fel a foglalkoztatottság-munkanélküliség szerteágazó témáiról a 90-es években született gazdag hazai szakirodalmat is. A változások trendjeit a hivatalos statisztikai adatokkal érzékeltetjük.

Reményeink szerint azonban a területi szűkösség ellenére sikerül nyilvánvalóvá tenni, hogy a munka világa nem egyszerűen a gazdaság, a gazdasági folyamatok terméke. A munka világát mindig a társadalmak, az adott korban élő emberek formálták meghatározóan - ők formálják ma is.

A nemzetek leghatékonyabb tőkéje

Mint úgyszólván valamennyi, alkotmánnyal bíró ország Magyarország Alkotmánya is az emberi alapjogok közé sorolja állampolgárainak a munkához való jogát. A közmondásba sűrített évszázados közvélekedés szigorúbb: egyenesen kötelezettségként írja elő, hogy „aki nem dolgozik, az ne is egyék”. Az emberek többségét azonban nem kell inteni, hiszen a generációról-generációra továbbadott értékrend szerint a munka az élet legfontosabb, sokféle értelemben hasznot hajtó tevékenységei közé tartozik.

A gond inkább az, hogy nem jut munka mindenkinek, aki dolgozni szeretne, holott ettől függ megélhetése, boldogulása, életének sokféle célja. Tulajdonképpen - néhány rövid, kivételes időszaktól eltekintve - ez volt a helyzet Magyarországon is a 20. század során, s más okból, mint korábban, ez a helyzet alakult ki a 21. század kezdetére is.

Időközben azonban alaposan megváltozott annak értelmezése is, hogy mire vonatkozik az alkotmányban rögzített jog és a társadalmilag elvárt kötelezettség. Nem is olyan régen - még a 20. század 30-as éveiben is - dolgoztak a gyerekek, ha a szükség úgy kívánta, s amíg csak bírtak, dolgoztak az öregek. A gyermekmunka ugyan kevésbé volt általános - különösen a fejletlen iparban - mint Európa számos, iparosodott országában, de még a 20. század első felében is létezett, elsősorban a lakosság akkor mintegy harmadát kitevő, 6 milliós nincstelen parasztcsaládban. (Szívszorító esetekről számol be a korabeli szociográfiai irodalom; például Szabó Zoltán (1937.).¹

¹ A gyermekmunka elterjedtségéről Heller Farkas (1947) adatokat is idéz: „Az 1900-i népszámlálás szerint nálunk még a XX. század küszöbén is majdnem egy félmillió (497.748) gyermeket foglalkoztatott a termelés. Ezek 70,4 %-a a mezőgazdaságra esett, míg az iparra 12,7 % jutott. Csonka-Magyarország területén az 1920. évi népszámlálás

Az idősebbek közül csak kevesen dolgoztak sokáig, mert a felnőttek hamar haltak. A századforduló idején a népesség mindössze 7,5 %-a, 1949-ben 11,6 %-a volt 60 évesnél idősebb - a nagy többség ennél fiatalabban ment el.

Mára törvényekben rögzített alsó és felső életkori határok jelölik ki a munkavállalási (korábbi elemzése szerint „munkaképes”) korúakat.

Az alsó korhatár - a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet (ILO) 1919-ben indított kezdeményezésére - előtt a 14., a század végére a 15. élet év lett, szinte a világ minden országában. (Magyarország - a nemzetközi ajánlásnak megfelelően -, 1928-ban hozott törvényt a foglalkoztathatóság alsó határáról, igaz, még mindig megengedte a 12 évesek foglalkoztatását addig, „amíg a gyerekek mindennapi elemi népiskolai oktatása a 14. évre ki nem terjesztetik”. {Heller, 1947. 247. old.} Így a 14 éven aluliak lassan eltűntek a foglalkoztatottak közül - a gyerekek iskolába mentek (nem utolsó sorban a kötelező iskolai oktatás időtartama fokozatos növekedésének eredményeként).²

A kezdet tehát egyértelmű - a 15 évesnél fiatalabbak gyermeknek minősülnek, foglalkoztatásukat törvény tiltja.

A „munkavállalási kor” felső határa azonban országonként jelentősen különbözhet, mind a teljes népesség, mind pedig a férfiak és a nők esetében. A felső korhatárt ugyanis elsősorban a század közepétől Európaszerte általánossá vált, a korábbi részleges, önkéntes biztosítások helyébe lépő kötelező nyugdíjrendszerek alakították ki. Bár természetesen a nyugdíjba lépés engedélyezett koréve után is dolgozhat - országonként meghatározott feltételek között - akinek módja és kedve van rá, a nyugdíjba lépés lehetősége a dolgozók sokaságát sodorja ki évről-évre a munkaerőpiacról. Különösen a gazdasági visszaesések, tartós recessziók

szerint a 7-14 életév közti keresők száma 210.353 volt. Ezekből kereken 159.000 esett a mezőgazdaságra, 28.000 az iparra és 15.000 a házi cselédekre”. {247. old.}

² Noha még nincs napirenden, egyáltalán nem kizárt, hogy a legfejlettebb országokban, ahol már a középfokú oktatás, ha nem is kötelező, de lényegében általános, felfelé húzza majd a „munkavállalási kor” alsó határát is, akár 18-20 éves korra.

idején ez menekülési útnak is bizonyult a bizonytalanság, munkanélküliség elől, amit a kormányok ösztönöztek is, például a korhatárnál tett engedményekkel.

A sok szempontból (például a nyugellátás kezdő éve, az ellátás mértéke stb.) különböző, a tradíciókat, a gazdasági fejlettséget, a társadalmi értékrendet kifejező nemzeti nyugdíjrendszerek létének vívmányát évtizedek óta beárnyékolják a demográfiai változások következményei. Egyfelől: Európa-szerte nagyjából a 60-as évektől meredeken csökkentek a születés-számok, s a családonkénti korábbi 3-4-5 gyerek helyett 1-2 született. Ez megváltoztatta a népesség korösszetételét; keskenyvé vált a kor-piramisok talapzata. Másfelől: örvendetesen megnőtt az az átlagos élettartam: Európában az utóbbi öt évtized során 10 évvel hosszabbodott az élet, s a demográfiai előrejelzések szerint továbbra is növekszik.

Ez a körülmény ma már gazdaságilag is bizonytalanná teszi a nyugdíjrendszerek fenntarthatóságát, ugyanakkor túl korán, munkaképesen készíti az embereket a munkaerőpiac elhagyására.

Ezért - nagyjából a 90-es években - megkezdődött a nyugdíjrendszer reformja, a nyugdíjba lépés korévének növelése. 2000-re Európában már csaknem minden országban egységesen a 65. életév a nyugdíjas kor kezdete, a férfiak és a nők számára egyaránt.

Az alsó és a felső életkori határ közötti évek - azaz általában a 15-64 év - minősül „munkavállalási kornak”. Az ebben az életkori tartományban lévők adják az ország potenciális munkaerejét. Őket veszik számításba a nemzeti foglalkoztatás-politikák, elsősorban ők jogosultak igénybe venni minden segítséget, ha dolgozni kívánnak.

Az ILO azonban már tovább ment: a várható átlagos élettartam folyamatos növekedése, s vele a munkavégzésre alkalmasság életkori határainak kitolódása alapján azt javasolja a kormányoknak, hogy a 74 évet tekintsék a munkára képesség és alkalmasság általános határának; segítsék elő, hogy a nemzeti nyugdíjkorhatárnál idősebbek is dolgozhassanak.

Magyarországon a demográfiai folyamatok az európai országokéhoz hasonló következményekkel jártak. A születés-számok csökkenése miatt 1980 és 2000 között 2,5 milliőről 1,7 millióra csökkent a 15 évesnél fiatalabbak száma; arányuk a népességen belül 23,7 %-ról 17,1 %-ra fogyott. Folyamatosan nőtt viszont a 60 éves és idősebb népesség aránya, s 2000-ben már csaknem ugyanolyan súlyú volt (15,7 %) mint a gyermekkorúaké. Az életkor növekedése ugyancsak lassan követi a gazdaságilag fejlett országokét, de így is számottevően hosszabbodott az élet: a századforduló idején 36,6 év volt a férfiak, 38,6 év a nők várható átlagos élettartama; a század végére az 1998-ban született férfiaké várhatóan 66,1; a

nőké 75,2 év).³

A hazai nyugdíjrendszer a második világháborút követően, de már a szovjet mintájú „szocialista tervgazdálkodás” kezdetén született meg. Az általános, a bérből élők teljes körére kiterjesztett, kötelező nyugdíjrendszer számos európai országénál már akkor jóval alacsonyabban; a nők esetében 55, a férfiakéban 60 éves korban határozta meg a nyugdíjba menés alsó korhatárát. A nyugdíj-jogosultság a termelőszövetkezetek megszervezése után a tsz-tagokra is kiterjedt; a mezőgazdaságban is meghonosítva a „munkavállalási kort”.

A nyugdíj-jogosultság (csakúgy, mint a munkaviszonyhoz kötött egyéb szociális kedvezmények) sokakat, főként nőket, vonzott annak idején a munka világába. A nyugdíjkorhatár elérése azonban egyúttal a kilépést is ösztönözte.⁴

1997-ben, a több évtizedes európai gyakorlatot csak bátortalanul követve - Magyarországon is megkezdődött a nyugdíjkorhatár - s vele a munkavállalási kor - fokozatos növelése, a célok szerint mindkét nem esetében 62 éves korra.

Az ezredfordulón azonban még nemek szerint is különbözött (férfiak 15-60, nők 15-57 év), s a tervezett emelés után is alacsonyabb maradna az európai országokénál.

Nyilvánvalóan nem arról van szó, hogy a magyarok kényelmesebbek, kevésbé szeretnek dolgozni, mint európai (és amerikai, vagy japán)

³ Hablicsek L. (2000) a magyar népesség várható élettartamát a hollandokéval hasonlította össze. A századforduló idején a hollandok várható élettartama mindkét nemnél 10-11 évvel volt hosszabb, mint a magyaroké (férfi: 46,6; nő: 49,5 év). Ez a különbség 1960-ra mindkét nemnél 4 évre csökkent (férfi, holland: 71,0; magyar: 67,5 év; nő, holland: 76,5 év; magyar: 72,5 év), majd a magyaroknál a sajnálatosan magas férfi halálozási ráta miatt visszaesett és a hollandéval szemben a lemaradás 9 évre nőtt. A nemzetközi demográfiai adatok szerint jelenleg az átlagos várható életkor a világ jómódú országaiban férfiak esetében 74, a nők esetében 81 év.

⁴ Az alacsony nyugdíj-korhatár gyorsan éreztette hatását. Tímár János (1976) értékelése szerint 1949 és 1973 között nyugdíjba-lépések miatt fél millió fővel csökkent a foglalkoztatottak száma. Az érintett korosztályok tagjai addig dolgoztak, amíg elérték a teljes nyugdíj folyósításához szükséges szolgálati időt. Ez nagyjából 1973-ig tartotta őket a munkahelyeken. Ezután felgyorsult a korhatárt elérték nyugdíjba vonulása, bár

kortársaik. Most már évtizedek tapasztalata, hogy a relatíve fiatalon

részben az alacsony nyugdíjak, részben a 80-as évek végéig észlelt, valóságos vagy feltételezett munkaerőhiány miatt százezrek kerestek újból munkát.

nyugdíjazottak százezrei dolgoztak tovább, ha tehették. (1985-ben - a Munkaerőmérleg adata szerint - a keresők csaknem 10 %-a, 460 ezer nyugdíjas volt nyilvántartottan is foglalkoztatott, a mezőgazdaság háztáji gazdaságaiban pedig - amiről nincsenek hasonló adatok - vélhetően ugyancsak több százezeren dolgoztak, a saját szükségleten túl értékesítésre is termelve. A nyugdíjasok - mint más vonatkozásban erről még szólunk - dolgoznak, dolgoznának ma is.

A nyugdíjrendszer - a hazai egészségügyi helyzettel párosulva - a biztonságot ígéri, különösen az erősen beszűkült keresletű munkaerőpiacon; a szerény, de havonta garantált összegű jövedelmet a reménytelen álláskeresés kényszere helyett. Hiszen már az ezredfordulóra az az ellentmondásos helyzet állt elő, hogy nőtt a munkavállalási korúak tábora, de ezzel nem tudott lépést tartani a foglalkoztatásé. Azaz: az alkalmazkodási folyamat lépéshátrányba került: a társadalom, a jogalkotás adós maradt az idősebbek alkalmas foglalkoztatási lehetőségeinek megteremtésével.

Holott ez több mint egymillió 62-74 éves férfit és nőt érint: mód lesz-e részvételükre, vagy pedig a nyugdíjkorhatárt átlépve ki is kell lépniök a (szervezett) munka világából.

Az életkori határokkal kijelölt munkavállalási korúak jelentik egy-egy nemzet „leghatékonyabb tőkéjét”. Az Európai Unió tagállamainak közös értékrendje szerint a tudást és sokféle képességet hordozó emberi tőke minél teljesebb értékesülése az egyik legfontosabb cél, hiszen nemcsak a gazdasági hasznosulás a tét, hanem az emberi élet minősége.⁵ Ez a felfogás alapozza meg az immár európai méretűvé vált törekvést: a felnőtt népesség minél nagyobb hányadát hozzásegíteni ahhoz, hogy dolgozhasson, munkához, munkahelyhez jusson.

⁵ Ezt az Európai Bizottság akkori, a foglalkoztatási és szociális ügyekért felelős főbiztosa 1997-ben a magyar Országházban tartott beszédében fejtette ki az Európai Unió vezető politikai erőinek a foglalkoztatás növelését szorgalmazó közös programjának indoklásaként.

A sikermutató: a foglalkoztatottság mértéke

A 20. század végére az Amerikai Egyesült Államokban a felnőtt népesség háromnegyede dolgozott; a 80-as évek kezdetétől egyre növekvő arányban. Japánban csaknem ugyanennyien, bár a 90-es évek végén kezdődött válság megrendítette a foglalkozási biztonságot is. Európában, az Unió tagállamaiban közösen, átlagosan a potenciális keresők valamivel több, mint 63 %-a dolgozott. (Az átlag itt Dánia 76 %-os, Hollandia, Svédország, s az Egyesült Királyság több mint 70 %-os és a másik végét: Spanyol-, Olasz- és Görögország 53-56 %-os szintjét takarja.)

Magyarország - ha magunkat Európához mérjük, és elfogadjuk az ott érvényes mérési szabályokat⁶ - az Európai Unió sereghajtói közé kerülne, 2000-ben 56,4 %-os foglalkoztatási szintjével. A hazai munkavállalási kor szerint számolva sem sokkal szebb az eredmény: a potenciális keresők 60 %-a dolgozott, azaz a 6,2 millióból (3,2 millió férfi és 3 millió nő) 3,8 millió (2,1 millió férfi és 1,7 millió nő).

S ez más javuló eredmény. A mélypont néhány évvel korábban, 1997-ben volt, amikor az akkori 15-64 éves népesség alig több mint a fele volt foglalkoztatott. A gazdaság fokozatos erősödése ellenére a keresők száma csak lassan nőtt; 2000-ben még nem érte el az 1992 évi szintet (3.826-4.023 millió).

Az alacsony szintű foglalkoztatottság gazdasági okai jól ismertek.

A világgazdaságot a 70-es években megrázó, és a nemzetgazdaságok szerkezetét újra-rendező, több millió munkahelyet felszámoló olajválság hatásait csaknem két évtizedig lehetett a szovjet érdekszférához tartozó KGST országoktól távol tartani; akkor azonban - jórészt e gazdasági

⁶ A nemzetközi összehasonlítás a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet (ILO) ajánlásai alapján, a világ számos országában azonos fogalmi rendszer és módszerek szerint történik (függetlenül az egyes országok saját - gyakran egymástól jelentősen különböző - statisztikai összegezéseitől). Magyarországon a Központi Statisztikai Hivatal 1992 óta vesz részt a nemzetközi összehasonlítást szolgáló felmérésben, a lakosság megkérdezésén alapuló, ún. munkaerő-felméréssel. Az itt közölt adatok e felmérések rendszeresen publikált eredményei.

rendszer belső bajai miatt - pusztító erővel omlott össze, csupán Magyarországon 1,5 millió munkahelyet temetve maga alá.

Magyarországon a század során - legalábbis a népszámlálások tíz évenkénti adatai szerint - szokásosan a felnőtt népesség mintegy 65 %-a volt kereső, 1960 és 1980 között viszont a népesség több mint 70 %-a dolgozott. Nem csoda, hogy a magyar lakosság számos rétegében emlékeznek nosztalgiával ezekre az évtizedekre, amikor mindenkinek jutott munka, aki dolgozni akart, és a gazdaság számos területén tartósan hiányzott a munkaerő. Ez nagy biztonságot adott az egyéneknek, családoknak. Az emlékezők többsége valószínűleg ma sem tudja, hogy a 90-es évek gazdasági összeomlása, a mesterségesen felduzzasztott létszámú, eladósodott nagyvállalatok csődje, egyebek között a korábbi, a realitásoktól elszakadt, a tényleges keresletet a „tervszerűséggel” felcserélni próbáló gazdálkodás következménye.⁷

Az új évezred kezdetére, az újjászerveződő gazdaságban a nemzet leghatékonyabb tőkéjének alig több, mint a felét sikerült csupán hasznosítani. A többiek vagy munkát kerestek (szerencsére számuk az 1993-as csúcspont után az évtized végére megfeleződött), vagy kiszorultak-kivonultak a munkából élők közül (szaknyelven: gazdaságilag inaktívvá váltak).

A foglalkoztatottak-munkanélküliek-inaktívak három rész-halmazának egymáshoz viszonyított aránya egy-egy ország gazdasági állapotának fontos fokmérője: minél több a foglalkoztatott, annál kevesebb a munkanélküli és az inaktív - és viszont. Magyarországon az ezredfordulóra a három rész-halmaz mérete - a nemzetközi mércékkel

⁷ Mint ahogyan a legtöbben már valószínűleg arra sem emlékeznek, hogy az ötvenes években, a nagy gazdasági tervek megvalósításához „közveszélyes munkakerülőként” börtönbe lehetett csukni azokat a férfiakat, akiknek nem volt bejelentett munkahelye, de büntetéssel fenyegették az egyik állami vállalattól a másikhoz munkaerőt „csábítókat” is. {*Pető-Szakács, 1985. 173. old.*}

mérve - 3,8 millió foglalkoztatott = 56 %; 262 ezer munkanélküli = 4 %;⁸ és 2,7 millió inaktív = 40 %.

A két utóbbi rész-halmazhoz tartozók egyúttal a foglalkoztatottság növelésének nagy tartalékai. A még tanulókat nem számítva mintegy 2,3

⁸ A közismert munkanélküliségi rátát másként mérik: a munkanélküliek számát a keresőkhöz - és nem a munkavállalási korú népességhez - viszonyítják. Így a ráta az EU átlagában 8,2 %, Magyarországon 6,4 % volt 2000-ben.

millióan dolgozhatnának, de a hazai munkavállalási korra szűkítve is mintegy 1,7 millióan. Az Európai Unió tagországai 2010-re legalább 70 %-os (s ezzel a szinttel a teljesnek tekintett) foglalkoztatás elérésére vállaltak kötelezettséget. A hozzájuk igazodás Magyarországon tíz év alatt 1,6 (de legalább 1,2) millió munkahelyet kívánna. Ez nem lehetetlen (mint ahogy Európa számos országában sem bizonyult annak) ha a társadalom - és benne a szabályozó politika, képes a gazdaság megváltozott új és tovább változó feltételeihez alkalmazkodni, tudomásul véve, hogy a változásokat egy megfordíthatatlan társadalmi igény, a gazdasági növekedésen keresztül elérhető jólét elérésének szándéka teremtette és hordozza.

Ez alakította - saját történelmétől determináltan, saját gazdasági fejlettségétől behatároltan - Magyarországon is a modernizálódás fő trendjeit, s vele a munka világát, benne a három rész-halmazhoz tartozók helyzetét. A következőkben röviden ezt tekintjük át.

A munkából élők

Elsőként a gazdaság néhány szerkezeti sajátosságáról szólunk. A legszembeesőbb valószínűleg a három gazdasági szektor már említett arányváltozása.

A foglalkoztatási szektorok változása 1900-2000

ezer főben

Év január 1.	Mező- és erdőgazd.		Ipar- építőipar		Szolgáltatás		Foglalkoztatottak	
	fő	%	fő	%	fő	%	fő = 100 %	aránya a 15-74 éves népességből
1900*	1.734,6	61,1	422,5	15,0	684,2	23,9	2.841,3	64,8
1910*	1.684,7	59,7	558,1	18,3	810,1	26,5	3.053,0	62,7
1920*	2.127,2	59,7	562,9	15,8	875,3	24,5	3.565,4	65,7
1930	2.030,2	54,3	754,5	20,2	952,8	25,5	3.737,5	60,9
1941	2.165,1	51,5	919,3	21,8	1.118,7	26,7	4.201,9	62,7
1949	2.197,5	53,8	884,0	21,6	1.003,4	24,6	4.084,9	60,6
1960	1.830,0	38,5	1.617,7	34,0	1.311,9	27,5	4.759,6	65,6
1970	1.246,0	23,2	2.379,2	44,3	1.747,5	32,5	5.372,7	69,0
1980	1.109,0	19,3	2.386,1	41,6	2.238,5	39,1	5.733,6	72,7
1990	955,0	17,5	1.976,8	36,1	2.540,1	46,4	5.471,9	71,4
Éves átlag:								
1992	460,1	11,3	1.431,0	35,0	2.191,6	53,7	4.082,7	52,8
1993	349,4	9,1	1.292,2	33,8	2.185,7	57,1	3.827,3	49,3
1994	327,6	8,7	1.237,3	33,0	2.186,6	58,3	3.751,5	48,2
1995	295,1	8,0	1.198,1	32,6	2.185,6	59,4	3.678,8	47,0
1996	302,4	8,3	1.190,1	32,6	2.155,6	59,1	3.648,1	46,7
1997	287,8	7,9	1.207,9	33,1	2.150,6	59,0	3.646,3	46,7
1998	278,8	7,5	1.264,3	34,2	2.154,6	58,3	3.697,7	47,7
1999	270,4	7,1	1.296,1	34,0	2.245,0	58,9	3.811,5	49,4
2000	251,7	6,5	1.298,4	33,8	2.299,0	59,7	3.849,1	50,1

* Az ország mai területe szerinti adatok

Adatforrás: 1900-1990: Népszámlálások, 1992-től: A munkaerő-felmérés idősorai 1992-2000., KSH, 2001.

A hosszú idősor kirajzolja a szektorok foglalkoztatási képességének lassú, de folyamatos átalakulását. E folyamatokat gyorsította fel az ország kiszakadása a szovjet érdekszférából, s a negyven évig tartó szocialista gazdálkodás ismét piaci alapokra helyezése; újra-szerveződése a tíz ezrével csődbe ment, működésképtelenné vált vállalatok, szövetkezetek életképesnek ígérkező egységeiből a privatizálással, s a jórészt külföldi tőkéből épült új üzemekkel, tevékenységekkel.

A válság és az újra-szerveződés évei során, 1990 és 1997 között a mezőgazdaságból több mint 660 ezer, az iparból csaknem 770 ezer, a szolgáltatásokból mintegy 390 ezer munkahely tűnt el; 1997 és 2000 között pedig összesen mintegy 200 ezer keletkezett.

Az ezredfordulóra lelassult - de a gazdaság változásaival szüntelenül módosul - a szektorokhoz tartozó **ágazatok** foglalkoztatási súlya. Az átalakulás az iparban a leghátrányosabb. Zsugorodnak hagyományos ágazatok (mint például a visszafejlesztésre ítélt szénbányászat, a könnyűipar több, a fejlődő országok erős béerversenyének kitett ága, az élelmiszer-feldolgozás). Kiépült viszont - jórészt külföldi tőkével - néhány új, a modern iparra jellemző ágazat (mint a személygépkocsi-, mobiltelefon-, és az elektronikai eszközök, részegységek gyártása). A jórészt széles nemzetközi piacokra termelő modern ipari ágak azonban (csakúgy, mint a szolgáltatások néhány ága, például a légi-közlekedés) egyúttal igen érzékenyek a nemzetközi piaci hatásokra; létszám-növekedésüket vagy éppen csökkenésüket a világpiacon kereslete- és kínálat alakítja.

A szolgáltatások ágazataiban foglalkoztatottak létszáma jellemzően a hazai kereslet függvénye. Egyrészt a lakosság különböző rétegei költenek - jövedelmüktől függően - többet vagy kevesebbet utazásra, sportra, tanulásra, szórakozásra stb.; másrészt a költségvetés - a politikai döntésektől függően - a társadalmi közös fogyasztásra: oktatásra, egészségügyre, s az állam által ellátott sokféle igazgatási, tűz-, rend-, környezet stb. védelmi feladatokra. A szolgáltatások számos ágában az egyéni és a közösségi kereslet a létszám alapvető alakítója.

A gazdasági környezet egyik legjelentősebb változása a szervezetrendszer gyökeres átalakulása. Eltűntek a szocialista gazdaság nagy és óriás szerkezetei (.....-ben nagyvállalat, szövetkezet, foglalkoztatott ezer főnél nagyobb létszámot); 2000-ben a 250 fős szervezet számított „nagyoknak”. A mintegy 800 ezer működő, nagyobb közepes gazdasági szervezet 96 %-a a kicsinél is kisebb, 10 főt sem elérő (a gyakorlatban 1-2 fős) mikroszervezet volt. A „túl sok - túl kicsi” (Gábor R. I. 1997.) szervezet léte jórészt a tőkehiány, de legalábbis azonos mértékben a szolgáltatásokban természetes méretű, egyéni vállalkozások gyors szaporodásának következménye. A javító-szolgáltatások, valamint a hivatalos statisztikákban gazdasági segítő szolgáltatások (termelés, szervezés, könyvelés, reklám stb.) elnevezéssel

szereplők - amit, szaktudásuk birtokában sokan választottak önálló foglalkozásként, gyakran a munkanélküliség elől menekülve, Magyarországon az adott időszakban nem is kívánt 1-2 főnél nagyobb szervezeteket.

A gyengülő vagy erősödő ágazatok régi vagy vadonatúj szervezeteiben, hagyományosabb vagy modernebb eszközökkel felszerelt munkahelyein találtak megélhetést, biztonságos vagy bizonytalanabb egzisztenciát a foglalkoztatottak. A munkahelyek sokféleségével vetélkedő egyéni jellemzőkkel rendelkező munkavállalók egyik közös jegye, hogy a legtöbben az ún. „legjobb munkavállalási korba” tartoznak, azaz 30-54 év közöttiek.

Ez európai jelenség: a jelzett korúak 70-80 %-a kereső, míg a náluknál fiatalabbak és idősebbek jóval kisebb arányban.

Magyarországon - úgy tűnik - a legjobb munkavállalási kor már a 25 életévnél kezdődik, és 2000-ben a 25-54 éves férfiak csaknem 80, a hasonló korú nők csaknem 70 %-a volt kereső. Az arány a férfiak esetében lényegileg megfelel a „teljes foglalkoztatottság” kritériumának, de jó aránynak minősül a nők esetében is.

1. sz. ábra

A foglalkoztatottak száma korcsoportonként 1992-1999

ezer fő

A „legjobb munkavállalási kor” után azonban az 54 évesnél idősebbek eltűnnek a keresők közül: az 55-64 éves férfiak már csak egyharmada, a nők alig több mint egytizede marad foglalkoztatott.

Azaz: a foglalkoztatás számottevő tartalékát a 20-24 évesek, és az 55 évesnél idősebbek jelzik. Ugyancsak európai jellegzetesség, amiben Magyarország is osztozik, az, hogy a keresők zöme alkalmazásban áll; mindössze 15 %-uk önálló. Az alkalmazotti munkaviszony csak a 20. század 30-as éveitől vált általánossá Európában, a tömegtermelő nagyipar és a gazdaság nagy szolgáltató ágainak kiteljesedésével. Magyarországon az 1949. évi népszámlálás idején még az önállók (és velük együtt kimutatott segítő családtagok) voltak túlsúlyban; a keresők 55 %-át adták, főként a mezőgazdaság családi vállalkozásai, az iparban és a szolgáltatásokban pedig a kézmű- és egyéb iparosok nagy száma miatt. A 19. század második felében megkezdődött iparosodással, s vele a gazdaság általános fejlődésével folyamatosan nőtt ugyan az alkalmazásban állók (a bérből és fizetésből élők) száma is, de ez sokáig szerény maradt; a gyáriparban foglalkoztatottak száma még 1940-ben sem érte el a 430 ezret, a többi, alkalmazásban állóval együtt az összes kereső 17-20 %-át.

Az alkalmazotti (és a formálisan tulajdonosi, lényegében alkalmazotti jogállású szövetkezeti tagi) munkaviszony az 50-es évektől vált általánossá. Az államosított gazdaságban úgyszólván mindenki az állam alkalmazottjává vált, vagy az ugyancsak hatalmi kényszereszközökkel létrehozott szövetkezetek tagjává. (A szövetkezetekben a tagi-alkalmazotti jogviszonyt az érintettek pragmatikusan, az éppen érvényes bér- és egyéb szabályok hatására cserélgették.)

Bár a 80-as évek közepétől ismét kezdett - óvatosan - terjedni az „önálló” státusz, s a 90-es évektől mind többek számára vált a megélhetés

önként vagy kényszerűen választott módjává, a többség az alkalmazotti munkaviszonyt részesíti előnyben.

A vállalkozások alapítása ugyan nem csökken, de fő megélhetési forrásként az évtized elejeinél már jóval kevesebben választják a bizonytalanabb jövedelmi esélyekkel járó önállóságot. (Vonzóbb lehet az alkalmazotti munkaviszony mellett, vagy nyugdíjasként végzett vállalkozói tevékenység; az egyéni vállalkozók csaknem fele ilyen; a bt-k, kkt-k tagjai közül még többen.)

A szövetkezeti tagok aránya az ezredfordulóra 1 %-ra csökkent, sokféle tényező hatására. Az ipari szövetkezetek zöme - tényleges működésének megfelelően - gazdasági társasággá alakult át, a mezőgazdasági szövetkezetekből pedig annyi maradt, amennyien a szövetkezést önként választották.

A változások közepette, a modernizálódás velejárójaként lassan, de egyértelműen csökken a fizikai, és növekszik a fizikai erő kifejtést nem igénylő munkák aránya. A napi szóhasználatban ugyan még él a fizikai munka - szellemi munka kettősének egyszerű elhatárolása, a tevékenységek sokfélesége azonban már sokkal árnyaltabb megkülönböztetéseket kíván. A megkülönböztetés két pillére: a munkakör ellátásához igényelt iskolai végzettség, s a ténylegesen ellátott munkakör.

A szellemi foglalkozások már négy csoportját különböztetik meg; kettőben kifejezetten az iskolai végzettséggel tanúsított tudás a besorolás alapja.

A fizikai foglalkozások esetében eltűnt a „szak-, betanított-, segédmunkás” megkülönböztetés, helyét részben a szektorváltás hovatartozás szerinti, részben a minden szektorban jelenlévő foglalkozások, valamint a szakképzettséget nem igénylő, egyszerű fizikai munkák kategóriái vették át.

E megkülönböztetések szerint az ezredfordulón a foglalkozási szerkezetben nagyjából 60:40 %-ot tett ki a fizikai és a szellemi munka aránya. A szellemi foglalkozásokon belül határozottan növekszik a

diplomát igénylő foglalkozásoké és érzékelhetően csökken az egyszerű irodai, ügyviteli jellegűeké - az adminisztrátorok, bérelszámolók - sokaságának munkáját zömmel a számítógépek vették át.

A fizikai foglalkozások között - a szektor növekvő súlyával összhangban - gyarapszik a szolgáltatás jellegű munkát végzőké - az eladóké, a javításokat-szereléseket végzőké, a pincéreké, szakácsoké stb.

Növekszik minden szektorban jelenlévő gépkezelők, összeszerelők, járművezetők száma is. Ez a kategória foglalja magában az ipar tömegtermelő nagyüzemeiben az egyszerű gépek kiszolgálóit és a szalagok mellett dolgozókat. A korábbi felmérések hiányában ma már nem állapítható meg, hogy a 70-es 80-as években mennyien dolgoztak hasonló munkakörökben, de ez, a század kezdetétől világszerte tömeges monoton munka Magyarországon is százezreknek jutott osztályrészül. A 90-es évek elején a gazdasági összeomlás sok tömegtermelő nagyüzemet temetett maga alá - helyettük azonban sok hasonlót hozott a külföldi tőke. Így a század végére több ágazatban is a legjellemzőbb foglalkozás a szalagmunkás, a „gyártósor mellett dolgozó” maradt. Ők szerelik az elektronikai cikkek sokaságát, a szalag mellett készítik „konyhakészre” a csirkét a feldolgozó-üzemekben, s úgyszólván minden ágazatban vannak gyártósorok. A KSH egyik felméréséből kitűnik, hogy a „könnyűipari foglalkozásúak” fele „könnyűipari gép kezelője és gyártósor mellett dolgozó”. {KSH, 2000.}

A gépek sokasága e század során a fizikai erőfeszítések jó részétől megkímélte az embereket. A viszonylag gyorsan betanítható, részekre szabdalt, néhány ismétlődő mozdulatra lecsupaszított, nagy figyelmet kívánó, de monoton munkák azonban, úgy tűnik, még a 21. században is a tömegtermelés velejárói maradnak.

A foglalkozási struktúrát áttekintő adatok figyelemreméltó képet mutatnak a dolgozó nőkről. Bár mint, erről már szó volt, a munkavállalási korú nők kevesebb mint a fele foglalkoztatott (a hazai korhatár szerint is csupán 55 %-a), a dolgozó nők több mint 60 %-a szellemi foglalkozású. Magas és növekvő (58 %-os) az arányuk a diplomát igénylő foglalkozásúak

között, s ők látják el a felső- és középfokú végzettséghez kötött munkahelyek kétharmadát, csaknem egészében (92 %) az irodai és ügyviteli munkaköröket.

A fizikai munkakörök közül a nők csak a szolgáltatásokban, valamint a szakképzettséget nem igénylő egyszerű foglalkozásokban (például takarító) vannak túlsúlyban; a többi foglalkozási csoportban arányuk 20:30 %-ra csökkent.

(1970-ben a nők adták az ipari keresők csaknem 43 %-át, 2000-ben az ipari és építőipari foglalkozásúaknak már kevesebb, mint 20 %-a volt nő.)

A szellemi és fizikai foglalkozásokat összevontan nézve: a szolgáltatások számos ága jellemzően női munkahellyé vált. A század elején az itt dolgozók kétharmada volt férfi, a század végén a nők aránya (54 %) meghaladta a férfiakét. A kereskedelem például valaha férfi foglalkozás volt - most már a nők vannak többségben. Az oktatást, az egészségügyet egyértelműen a nők túlsúlya jellemzi, a munkahelyek háromnegyedét a nők töltik be.

Bár a foglalkozási szerkezet változásai csak hosszabb távon érzékelhetőek, itt csupán az ezredforduló előtti 7 év adatait mutatjuk be.

2. sz. táblázat

A foglalkoztatottak száma foglalkozási főcsoportok szerint 1994-2000

Foglalkozási főcsoportok		1994			2000		
		é v b e n					
		összesen		nők aránya	összesen		nők aránya
		ezer fő	%	%	ezer fő	%	%
1.	Törvényhozók, igazgatási, érdekképv. vez., gazd. vez.	240,8	6,4	36,8	265,4	6,9	33,9
2.	Felsőfokú képzettség önálló alkalmazását igénylő foglalkozások	383,3	10,2	56,7	450,0	11,7	58,2
3.	Egyéb felső- és középfokú képzettséget igénylő foglalkozások	448,6	12,0	64,5	509,5	13,2	64,3
4.	Irodai és ügyviteli (ügyműködési) jellegű foglalkozások	318,9	8,5	91,2	261,3	6,8	92,2
Szellemi foglalkozások összesen		1.391,6	37,1	63,7	1.486,2	38,6	61,9
5.	Szolgáltatás jellegű foglalkozások	517,0	13,8	56,8	585,1	15,2	55,4
6.	Mezőgazdasági- és erdőgazdasági foglalkozások	132,4	3,5	31,3	133,6	3,5	27,3
7.	Ipari és építőipari foglalkozások	852,3	22,7	21,3	841,4	21,9	19,3

8.	Gépkezelők, összeszerelők, járművezetők	390,1	10,4	21,1	440,4	11,4	27,0
9.	Szakképzettséget nem igénylő egyszerű foglalkozások	359,9	9,6	57,1	297,6	7,7	53,2
Fizikai foglalkozások összesen		2.251,7	60,0	35,7	2.298,1	59,7	34,8
10	Fegyveres erők, fegyveres-testületek foglalkozásai	108,2	2,9	5,6	64,8	1,7	9,4
Nemzetgazdaság összesen		3.751,5	100,0	45,2	3.849,1	100,0	44,9

Adatforrás: A munkaerő-felmérés idősorai 1992-2000., KSH, 2001.

A foglalkozási szerkezet változásai - a gazdaság szektorális változásaival összhangban - természetesen folytatódnak.

A változások két, ismert jellemzőjét érdemes külön is kiemelni: **a.)** a zömmel a szolgáltatásokban születő új szakmákét, és **b.)** a foglalkoztatásban a tudás növekvő szerepét.

a.) Mióta az ember nem maga készíti cipőjét, ruháját, szerszámaint, azóta mindig születtek újabb és újabb szakmák, s tűntek el régebbiek. Valószínűleg feleslegesek is a példák, de az érdekesség kedvéért saját múltunktól is felidézhetünk mesterségeket, amelyeknek jobbára már a nevét sem ismerjük.⁹

A 20. században a modern fogyasztási cikkek addig ismeretlen tömegű, változatosságú kínálatával a legtöbb munkahelyet még az ipar teremtette, a legtöbb új foglalkozás azonban már a szolgáltatások területén jött létre.

Az új szakmák, új foglalkozási lehetőségek elsősorban az ipar újabb és még újabb termékeihez kapcsolódtak. A század elejétől viharos ütemben terjedő gépkocsik értékesítéséhez új kereskedelmi hálózatok épültek ki, karbantartásukhoz a szervizek hálózata. Külön mesterséggé vált az autó-villamosság, a gumijavítás, az autóüveg

⁹ Horváth Mihály (1840) a 18. század végéről több tucat olyan mesterséget sorol fel, amelyek jó része már a 19. században lassan eltűnt (sarkantyú-műves, papírfestő, cukorműves, kardcsiszár, ráspolgyártó, posztónyíró, salétrom főző, kordoványos stb.). {213-214. old.}

Az 1928 évi országos adóösszeírás adatait elemezve Bácskai (1988) ismerteti a legmagasabb átlagos adóösszeget fizető 50 mesterséget; közülük a 20. századra legfeljebb mutatóban maradt kásakészítő, nyerges, szűrszabó, gombkötő, szappanos, hamuzsír-készítő stb. {88. old.}

szerelés stb. Az országutak mentén szaporodtak az üzemanyag-töltő állomások. Hasonló folyamatok játszódtak le szinte minden újfajta fogyasztási cikk megjelenésével. A rádiózás terjedésével, a hírközlő stúdiókban (és mögöttük a világot egyre jobban behálózó, a riporterrek, tudósítók sokaságát foglalkoztató, a hírközlő, szórakoztató, ismeretterjesztő szerkesztőségek megszerveződésével) az új technikát karbantartó és fejlesztő szakemberekkel, az akusztikusoktól az antenna-szerelőig számtalan új szakma, fizikai és szellemi munkakör született.¹⁰ Eközben eltűntek a régi mesterségek, elavulttá váltak korábbi tudások. A századforduló távírdáit, telefon-központjait - a kézi kapcsolásokat végző lányok, asszonyok tudásával együtt - feleslegessé tették az új szakismeretet, másfajta foglalkozásokat igénylő új, s még újabb technikák.

A fizetőképes kereslet növekedésével elérhetővé vált termékeken kívül specializálódott és szakmává vált sokféle tevékenység a szolgáltatások más ágaiban is: például a turizmussal, a világjárással tömegközlekedési eszközzé vált a repülőgép, és sokak foglalkozásává a pilóta, a légi kísérő, a légi irányító. A technikai és szakmai fejlődés, s a specializálódás önálló szakmává tette az orvoslás számos ágát, a szervátültető sebészeketől a lombik-bébiket világra hozókig. Az igények növekedésével párhuzamosan önálló egzisztenciává vált a sport-oktatás, hivatássá a sport-edzés- és -legalábbis élete egy szakaszában - profiként létezhet a sportoló. A pénzügyi világban megjelent a bróker, a biztosításban az üzletkötő; általánossá vált a hitelkártyák használata, háttérben sokféle szakemberrel.

¹⁰ Itt csupán a tömegfogyasztási cikké vált technikai vívmányokról szoltunk. A század nagy technikai csodái - az atom felszabadításától az űrhajózásig - ha nem válnak a tisztítás eszközeivé, számtalan, átalakított, továbbfejlesztett elemükben hordozhatják a tömegfogyasztás jövőbeli termékeit, csakúgy, mint a munka világának megannyi, előre nem látható változását.

S a változás szüntelen, folyamatos. A 20. század második felében élők szeme láttára született meg és vált tömeg fogyasztási cikké a számítógép, nőtt fel a hardverek és a szoftverek generációja, s a fokozatosan eltűnő, a mechanikus írógépek, irodai- és pénztárgépek szerelőinek, kezelőinek helyét elfoglalták az informatikusok. A példák - a mikrohullámú sütőktől a járókelők százezreinek kezében lévő mobil-telefonig tetszés szerint folytathatók.

Az ezredfordulóra a fejlett országokban már az új munkahelyek is jellemzően a szolgáltatásokban jöttek létre. E munkahelyek többsége egyre kevésbé hasonlít a tömegtermelő nagyipar szigorúan szabályozott termelési rendjéhez illeszkedő munkahelyeihez, de jó lehetőséget nyújt a munka világába be- és visszalépésre a „legjobb munkavállalási koron” innen és túllévőkkel, különösen az 50 éven felülieknek és a háztartásokba visszavonult-visszaszorult nőknek.

A felismert trendhez igazodó szabályozás még Nyugat-Európa legtöbb országában is hiányzik, Magyarországon pedig még lassúbb folyamatra számíthatunk, részben a szolgáltatások iránti kereslet mérsékelt növekedése, részben a foglalkozási viszonyok szabályozásának merevsége, s vele a foglalkoztatást terhelő adók és járulékok magas volta miatt.

- b.)** A munkavégzés, az új gépek, eszközök használata, az új anyagok, eljárások ismerete jellemzően egyre több tudást igényel. A tudásszintet - a legegyszerűbben - az iskolai végzettséggel mérik.

Magyarországon már a 90-es években, a gazdaság újra-szerveződése során előnybe kerültek azok, akik magasabb iskolai végzettséggel rendelkeztek; a foglalkoztatottak rendre magasabb végzettségűek, mint a munkanélküliek. (Az összehasonlítás az inaktívak figyelembevételével lenne teljes, róluk azonban nincs hasonló adat; talán a 2001-ben végzett népszámlálás eredményeiből ez is megállapítható lesz.)

A munkanélküliek aránya a 15-64 éves népességben megyénként, 2000
Országos arány: 3,8 %

Adatforrás: A munkaerő-felmérés idősorai 1992-2000., KSH, 2001.

A fiatal korosztályok tagjai közül egyre többen és egyre hosszabb időt töltenek az iskolarendszerben - bár a 17 évesnél idősebbek esetében már számos európai országhoz képest lépéshátrányba

kerültünk.¹¹

Magyarországon 1910-ig, a népszámlálások csupán az írni-olvasni tudást vizsgálták, s először 1920-ban mérték fel részletesebben a lakosság iskolázottságát. Ekkor - mint a KSH (1996) tanulmánya ismerteti - a középiskolai vagy ennél magasabb iskolai végzettség még kivételesnek számított. „Száz 18 éves és idősebb lakosból mindössze 4 rendelkezett érettségivel vagy magasabb végzettséggel, s a 25 éves és idősebb személyek közül alig ketten végeztek egyetemet. A lakosság többsége - a 6 éven felüliek 42 %-a - a 6 osztálynál kevesebbet fejezett be, és 13,5 %-a az első osztályt sem végezte el”. {KSH, 1996. 14. old.}

Ehhez mérve a század végére elért szint, (a keresők között minden negyedik érettségizett és minden százból több mint 12-en egyetemet vagy főiskolát végeztek) azaz a tudás-tőke gyarapodása vitathatatlan eredmény.

A jövő új munkahelyeit a számítógépek és a világháló hatására kialakuló sokféle (ma még csak részben ismert) tevékenység ígéri. Magyarországon az ezredfordulón a keresők mintegy %-a tartozott valamilyen formában az „információs társadalomhoz”, a formákat a legszélesebben értelmezve a részegységeket gyártóktól a programozókon át a számítógépet napi munkaeszközként, rendszeresen használókig. {KSH, 2000.}

¹¹ Az OECD egy 1995-re vonatkozó felmérése szerint az EU tagországaiban, kevés kivétellel, a 15 évesek csaknem teljes korosztálya még iskolába járt. Az arány Magyarországon 96 % volt, nagyjából azonos Svéd- és Írországgal és jobb, mint Spanyolországé (94 %) Görögországé (86 %) és Portugálé (88 %). A 16-17 évesek esetében már az európai mezőny is széthúzódott, de az országok felében a fiatalok több mint 90 %-a járt még iskolába. Magyarországon a 16 évesek 79, a 17 évesek 73 %-a tanult, az utóbbi aránnyal azonban csupán Görögországot (56 %) előzte meg. A 18 évesek esetében a továbbtanulás már csak 45 %-os, kisebb minden uniós országnál, s a további korévekben is lényegében ez a helyzet jellemző (19 évesek: 30 %, majd rendre: 26, 16, 12, 8 és a 24 évesek körében mindössze 5 %). {Az EU adatok forrása: *Education at a glance, OECD, 1997; a magyar adatok az oktatási statisztikából származnak.*}

2000-ben a 15-24 évesek korosztályaiból csaknem 45 % tanult, s ezért maradt távol a munkaerőpiactól.

Ez szerény haladás, bár Európa számos kis országa sem jutott még messzebbre. Gyorsabban azok haladnak majd, azok tudnak jobban élni a kínáló esélyekkel, ahol felkészültebbek, s ismerik az esélyteremtés feltételeit is.

Az egyik első lépés ehhez a SULINET meghonosítása volt, az iskolában kapott alapokon azonban mindenkinek szüntelenül tovább kell építkeznie. (Empirikus kutatások szerint a ma diplomás munkanélküliek jó része azért keres hiába képzettsége szerinti munkát, mert tudása elavult, ugyanis az egykori tudásához többé semmit sem tanult hozzá.)

Európa az ezredfordulón a „tudás alapú társadalom és gazdaság” elérésére készül; a tudomány által felkínált új területek meghódítására (bio-technika, mikrobiológia, informatika stb.). Az egyéni (tudásvágy, szorgalom, kitartás), és a társadalmi (a tanulás feltételeinek megteremtésére szánt) ráfordításokon múlik, hogy a kínáló lehetőségekből mennyit leszünk képesek hasznosítani.

A munkát keresők

Magyarországon két évtized teljesnek tekinthető foglalkoztatása után a 80-as évek végén megjelentek a munkanélküliek.

A munka (foglalkozás, kereset) nélkül élők tulajdonképpen természetes tartozékai minden társadalomnak; a „munkanélküli” elnevezés azokat illeti, akik nem jószántukból, hanem akaratuk ellenére váltak munka (kereső foglalkozás) nélkülivé; s akiknek ezt az állapotát a társadalom hajlandó különleges, segítségnyújtást igénylő helyzetnek elismerni.

Az utóbbi feltétel nem volt mindig magától értetődő. Magyarországon például a 20. század első felének szinte állandó jellemzője volt a falu rejtett munkanélkülisége, amikor az ország lakosságának mintegy harmadát adó, földnélküli mezőgazdasági munkások, napszámosok többségének az év jelentős részében nem volt munkája, munkahelye. A kényszerű munkátlanság - nagyjából a második világháborúig - hozzátartozott az élet

rendjéhez; a társadalom nagy többsége nem tekintette különleges, segítségnyújtást kívánó helyzetnek.

Az ipari munkások - vagy egyes csoportjaik - munkanélkülisége - ami ugyancsak a 20. század első felét - jórészt a szervezett munkásság ügye maradt: a szakszervezetek szervezték meg a munkás-szolidaritás jegyében a munkanélküliek segélyezését. Különlegesen ínséges időkben - az első világháború végén, vagy a 30-as évek nagy válsága éveiben - a karitatív szervezetek is osztottak segélyeket, a népkonyhákön ingyen-ebédet a rászorulóknak.

Az állam segítsége lényegében a már 1900-ban létrehozott munkaközvetítő irodák működtetésére, s időről-időre közmunkák szervezésére szorítkozott.

Az 1980-as évek végére, amikor a munkanélküliség ismét megjelent, Európa-szerte jelentősen megváltozott a munkanélküliség addigi értelmezése, s kezelésében a társadalom nevében az állam szerepvállalása is. A társadalmi szolidaritás elvét valló, többségében szociáldemokrata kormányok - számos korábbi kezdeményezést továbbfejlesztve - a segítség sokféle formáját intézményesítették, a többnyire biztosítás-alapú rendszeres segélyezéstől a foglalkoztatást elősegítő (például képzési) programokig. A munkanélküliség - ezen belül a tartósan munkanélkülinek, a fiatalok, a fogyatékos emberek tömegeinek állástalansága - Európában már egyáltalán nem tartozik a tolerálható társadalmi jelenségek közé. Ma már nincs felelős politikus, aki a munkanélküliséget úgy tekintené, mint a piacgazdaság szükségszerű velejáróját, a munkanélkülieket pedig, mint a gazdaság hatékony működéséhez szükséges tartalék-sereget. Ellenkezőleg: minden munkanélkülivel az emberi tőke marad kihasználatlan, megy veszendőbe. Ezért a fő cél: segíteni az érintetteket, hogy mielőbb (újra) dolgozhassanak, s addig is kapjanak segítséget megélhetésükhöz.

Magyarországon tulajdonképpen már 1983-ban, még a szocialista gazdaság keretei között megkezdődött a munkanélküliséget kezelni hivatott rendszer kiépítése. A gazdaság gyenge teljesítményét javítani szándékozó

reformokra, s a feltételezések szerint majd velejáró munkanélküliségre készülve előbb átképzési programok indultak, hogy az egyik vállalatnál feleslegessé válók másutt legyenek alkalmazhatók. 1986-tól meghosszabbított felmondási idő és elhelyezkedési támogatás járt a leépítésre kerülőknek (ez 1988-ban mintegy 4 ezer embert érintett) amit 1989-től már munkanélküli segély váltott fel. 1989-ben - amikor a munkaerő-kereslet még többszörösen meghaladta a kínálatot, 12 ezren kaptak segélyt, a korábbi kereset 75 %-át, elvileg 2 éves időtartamra. {Frey, 1994.}

Az - akkor még nagyvonalúnak mondható - segélyezési rendszer valójában egy feltételezett, de ténylegesen (még) nem létező „munkanélküliséget” kezelt. 1990. májusáig ugyanis, a gazdasági helyzet jól érzékelhető romlása ellenére megmaradt a szocialista gazdálkodás egyik jellegzetessége, a vélt vagy valóságos munkaerőhiány mint a rendszer egyik állandó, a gazdaság állapotától független velejárója. Még 1990. májusa után is, amikor a regisztrált munkanélküliek 38,1 ezres száma először haladta meg a 37,9 ezer üres álláshelyét, több cég folytatta a munkaerő-toborzást.

A szovjet gazdasági érdekszféra összeomlását követő csődhullám valóságos és tömeges munkanélküliséget hozott 1990 és 1993 között. A munkanélküliek száma 1993-ban betörött; csaknem 700 ezren regisztráltatták magukat a munkaügyi hivatalokban. Az addigi közhiedelemtől eltérően, hogy csak a rosszul dolgozók veszíthetik el munkahelyüket, nyilvánvalóvá vált, hogy bárki munkanélkülivé válhat, korra, nemre, addigi pályafutásra tekintet nélkül.

A felismerés - és a családok százezreit ért megrázkódtatás - mozgósította a jogalkotást is. 1991-ben a rendszerváltás első parlamentje magas (90 % feletti) támogatással fogadta el a foglalkoztatási törvényt, amely - számos egyéb intézkedés között - létrehozta a munkanélküli ellátó-rendszert is.

A munkanélküli ellátás fedezte részben (kötelező) biztosítási, részben szolidaritási elveken alapul: a munkáltatók és a munkavállalók a keresetek meghatározott hányadát (1999-től 3, illetve 1,5 %-át) fizették be havonta

szolidaritási járulékként. (Ennél jóval magasabb: 7, illetve 2 % volt 1993-ban.) A költségvetés - ugyancsak az adófizetők pénzéből - a foglalkoztatást elősegítő akciókat vállalta, a munkahely-teremtő beruházások támogatásától a közmunkák szervezéséig.

A társadalom tehát kötelezettségként fogadta el a munkanélküliek támogatását.

A törvény életbelépésétől egyértelművé vált az is, hogy ki minősül munkanélkülinek. A számos korlátozó feltétel egyike a munkavállalási kor; a már nyugdíjas korúak, vagy a még tanulók akkor sem tekinthetők munkanélkülinek, ha állást keresnének. További feltétel - mint számos országban - a regisztrációba vétel: az számít munkanélkülinek, akit az állami munkaerőpiaci szervezetnél munkanélküliként nyilvántartásba vesznek. Ez a kör tehát vélhetően jóval szűkebb, mint akár újan az állásukat elvesztették.

Az időközben a foglalkoztatásukat elősegítő programokban résztvevők (átképzésre, közmunkára stb. kerülők) viszont, távollétük időtartama alatt nem számítanak munkanélkülinek - noha azért kapnak ilyen támogatást, mert munkanélküliek.

A regisztrált munkanélküliek közül azok, akik az előírt feltételeknek (meghatározott idejű, biztosítással fedezett munkaviszony) megfelelnek, munkanélküli segélyben részesülhetnek. A segély mértékét, időtartamát ugyancsak a törvény rögzítette (bár később szinte évenként szűkítették úgyszólván minden elemét).

A 90-es évtized során folyamatosan csökkent a segélyben részesülők aránya. 1991-ben a regisztrált munkanélküliek csaknem 80 %-a részesült járadékban, 2000-ben már csak egyharmada. 1992-től viszont megjelent a járadékra jogosultság időtartamát már kimerített, de elhelyezkedni is képtelen munkanélküliek első hulláma, akik - mintegy szociális juttatásként - jövedelempótló támogatásban részesülhettek. 1995-től - a pangó munkaerőpiac jelzéséként - már többen kaptak jövedelempótló támogatást, mint munkanélküli segélyt. 2000-ben ez a támogatási forma is

megszűnt; a rászorulókat ezentúl az önkormányzatok részesíthetik szociális segélyben.

A regisztrált munkanélküliek mintegy háromnegyede részesült tehát pénzbeli segítségben - a kapott összeg azonban egyáltalán nem volt bőkezű: a munkanélküli járadék átlagos havi összege az átlagkereseteknek 1991-ben még 44; 2000-ben 26 %-át, ugyanezekben az években a fizikai átlagkereset 56, majd 37 %-át tette ki, kevesebb, mint havi 23 ezer Ft-ot. A jövedelempótló támogatás összegét már nem is a korábbi munkabér, hanem az öregségi nyugdíj minimális összege alapján, a korábbihoz képest ugyancsak csökkenő mértékben, 2000-ben 70 %-ában határozták meg (11.620.- Ft). A pénzbeli juttatások az évtized során - mind az átlagos bérekhez, mind a minimálbérhez viszonyítva - jelentősen elértéktelenedtek. *{Nagy Gyula, 2000.}*

Kétségtelen, hogy a regisztrált munkanélküliek egy része (évente átlagosan mintegy 90-100 ezren) a pénzbeli juttatásoktól függetlenül másfajta támogatásokhoz is jutott: képzéshez, átképzéshez, hosszabb vagy rövidebb idejű támogatott foglalkozáshoz. A munkanélküli lét így is keserves időszak, maradt a helyzetéből kikerülni képtelen százezreknek.

Az ezredfordulón a 390 ezer regisztrált munkanélküli jelentős része várt tartósan (legalább egy éven túl) is munkalehetőségre; és a regisztrációt hónapról-hónapra feltöltők zöme vissza-visszatérően regisztráltatta magát, további segítségre várva. Többségük alacsony képzettségű, szakképzetlen, vagy a környéken nem használható szakmájú, gyakran cigány etnikumú, vagy idősebb, beteges, gyakran olyan kis településeken élő, ahol nincs elérhető közelségben munkaalkalom. Vannak családok, ahol már a gyerekek is munkanélküliként válnak felnőtté. *{Simonyi, 2000.}* Nyilvánvaló, hogy a társadalom nem mondhat le megsegítésükről, a segítség újabb formáinak kereséséről.

A hazai regisztrációs szabályoktól eltérően, az ILO ajánlására a nemzetközi összehasonlításokban azokat tekintik munkanélkülinek, akik - életkortól, regisztráltságtól függetlenül - munkába szeretnének állni, s ezért

aktívan keresnek munkahelyet. A 90-es évek elején több mint félmillió álláskereső száma ugyancsak, csaknem felére csökkent - bár munkaerőpiaci esélyeik (koruk, képzettségük, etnikumuk, lakhelyük stb.) nem igazán különböznek a munkaügyi szervezet segítségére váró, regisztrált táraikétól. A lényegese különbség: minden lehetőséget megragadva, a kudarcokat is vállalva folytatják a munkakeresést. Legtöbbjük - a KSH munkaerő-felmérésének adatai szerint - teljes munkaidős állást szeretne; többen megelégednének rész-munkaidős foglalkozással is. Egy részük azonban bármilyen, kínálkozó állást elfogadna. A nagy többség anyagi igényei is szerények; általában az érvényes minimálbér körüliek. (Néhány százan havi, legfeljebb 10 ezer forintért is dolgoztak volna akkor, amikor az átlagbérek már csaknem elérték a 100 ezer forintot.)¹²

A gazdaság eredményesebb működése - és az egykori munkanélküliek inaktivitásba, korai nyugdíjazásba menekülése, vagy csak a háztartásba, eltartottnak visszavonulása - fokozatosan csökkentette a munkanélküliek számát; a gazdasági átalakulás, az erős piaci versenynek, a kereslet hullámvásának kitett cégek, ágazatok létszám-csökkentése azonban folyamatosan újratermeli. 2000-ben havonta még tízezrek veszítették el állásukat, de ekkor már az elbocsátottaknál valamivel többet vett fel az új beruházásokkal bővülő gazdaság.

A munka gyorsan változó világában azonban számolni kell a munkahelyek, munkakörök gyorsuló cseréjére. A néhány, legfejlettebb országban, ahol sikerült leküzdeni a munkanélküliséget, s az már lényegében két munkahely közötti átmenet, az eredmények sokféle körülmény együttesének köszönhetőek, a szociális rendszer kiépítettségétől a hagyományostól sok szempontból különböző foglalkoztatási formák meghonosításáig. Összefoglalóan: számos rész-területen az új helyzethez

¹² A munkaerő-felmérés során számításba veszik az ún. passzív, a munkakeresést feladó, reményt vesztett munkanélkülieket is; számuk évente, százezres nagyságrendű. Ők azonban a munkaerőpiaci helyzetük számbavételekor a nemzetközi összehasonlítások során az inaktívok között szerepelnek; függetlenül attól, hogy a hazai szabályok szerint regisztrált munkanélküliek-e.

alkalmazkodásnak. Magyarország az ezredfordulóig még csak részlegesen készült fel a folyamatos változásokból adódó új követelményekre.

A munkaerőpiactól távol maradók

Aki nem dolgozik és aktívan munkát sem keres, az, munkaerőpiaci helyzetét tekintve, gazdaságilag inaktívnak minősül. Bizonyos mértékű inaktivitás, a felnőttek egy részének munkaerőpiaci távolléte természetes jelenség, hozzátartozik a társadalom normál állapotához. Magyarországon még a teljesnek tekinthető foglalkoztatás évtizedeiben is mindig volt két-háromszázezer férfi és nő, akik egyéni, családi okból maradtak inaktívak (kisgyerek, gondozásra szoruló családtag, betegség stb.). Európában az inaktivitás elfogadható mértékét 20 % körülnek tekintik, s ebbe beleértendők a 15 éves korúak után továbbtanulók növekvő száma is.

Magyarországon az ezredfordulóra aggasztóan nagy mértékűvé vált az inaktivitás: a hazai munkavállalási korúak közül 2,2 millió fő, az érintett korosztályokhoz tartozók több mint egyharmadára (35,4 %-a), azaz minden harmadik személy hiányzott a (fizetett) munka világából. Különösen a nők távolléte volt magas arányú: még a munkavállalási korú férfiak 30, a nők több mint 40 %-ának nem volt kereső foglalkozása és nem is keresett munkát.

Távollétük - a még tanulók és a gyermekgondozáson lévők kivételével - éppen olyan veszteség a társadalomnak, mint a munkanélkülieké annál is inkább, mert tekintélyes hányaduk (számíthatóan mintegy ötödük) tulajdonképpen „rejtett munkanélküli”.

A hazai munkavállalási korúak tömeges kivonulása-kiszorulása a munkaerőpiacról köztudottan a 90-es évek elejének válságos időszakával, a munkahelyek tömeges megszűnésével kezdődött. A munkaerőpiac elhagyásának (vagy a belépés sikertelenségének) folyamata azonban - ha egy-egy évben csitult is - lényegében az egész évtized során erőteljes maradt. 1990. és 2000. január 1. között a demográfiai változásokkal is összefüggésben, a nyugdíjkorhatár emelése ellenére 1,33 millióról 1,97

millióra nőtt a munkavállalási korú inaktívok száma, majd 2000-ben - amikor a megemelt nyugdíjkorhatár következtében az év során nemcsak a nők, hanem a férfiak egy korosztálya is munkavállalási korú maradt - tovább növekedett. Ez egyúttal azt jelenti, hogy a foglalkoztatottság szerény növekedése és a munkanélküliség folyamatos csökkenése mellett a munkavállalási kor emelése az inaktívok számának gyarapodásával járt. Különösen a nők inaktivitása magas arányú: a munkavállalási korú inaktívok nagyobb hányada (58 %-a) volt nő.

A (hagyományos) foglalkoztatási lehetőségek korlátozott volta tehát egyértelműen az inaktivitás növekedésével járt.

Az okok vizsgálatához az egyik gyakori megkülönböztetés az, hogy az inaktivitás önként, vagy kényszerűségből választott létforma-e. Az esetek jó részében azonban ez túlságosan bizonytalan elhatárolás, hiszen a szubjektív vélemények gyakran függetlenednek a döntést formáló objektív adottságoktól. (Például, hogy a keresőből-munkanélküliből - lett háziasszony azért választotta-e a háztartást, mert ha szerényebben, de keresete nélkül is megélnék a család jövedelméből, vagy pedig, mert a környéken amúgy sem talált munkahelyet. Vagy: az általános iskolát elhagyó gyerek azért marad-e otthon, mert a család megítélése szerint túl fiatal ahhoz, hogy dolgozzon, vagy pedig azért, mert 15-16 évesen, adott tudásával, ismereteivel sehol sem alkalmazták stb.).

Az inaktívok nem, kor, képzettség, s más demográfiai jegyek szerint erősen különböző sokaságából néhány, az okokra utaló ismérv szerint néhány jól körülhatárolható csoport különül el.

1.) A 15 éves koruk után továbbtanulók

Mint más összefüggésben már érintettük a 15-19 évesek csaknem 90 %-a volt inaktív, jellemzően azért, mert még iskolába járt. A 20-24 évesek közül már csak 20 % tanult; az együttesen 700 ezer tanuló az inaktívok több mint egyharmadát adta. Helyzetüket a tanulásnak egyre nagyobb értéket tulajdonító közvélekedés sem negatívumként,

a munkaerőpiac elkerüléseként minősíti, hanem a tudás-tőke gyűjtésének egyik, mind az egyén, mind a társadalom számára leghasznosabb időszakaként. A családok és a társadalom együttes kiadásai csak kevéssel maradtak el (a jobb módú országokban a nemzeti jövedelemtől, az oktatásra fordított hányadtól, {*Halász-Lannert, 1998.*} így amíg a 15-24 éves magyar fiatalok 1960-ban kevesebb mint 20 %-a, 1970-ben már kevesebb mint 30, 2000-ben már több mint 46 %-a tanult, s volt emiatt „gazdaságilag inaktív”.

2.) A gyermekgondozáson lévők

Európa számos államához hasonlóan, - de Magyarországon az elsők között bevezetett, 1967 óta létező rendszer - évről-évre a szülők, elsősorban az anyák százezreinek ad módot arra, hogy a gyermekek meghatározott életkoráig ne kelljen kereső foglalkozást vállalniok. A formájában, díjazásában számtalanszor változott rendszer segítségével 2000-ben is háromféle módon (gyes, gyed, gyet), többnyire a társadalom szerény anyagi támogatását vehették igénybe a szülők a gyermekgondozás miatti inaktivitás lehetőségét. A születések számának csökkenésével nem változott a gyerekgondozási távollétet választók száma (1980: 264 ezer fő; 2000: 297,1 ezer). Ez arra utal, hogy a munkaerőpiac helyzetének romlásával a gyermekgondozás igénybevétele egyfajta menekülési útnak is bizonyult, főként a fiatal nők számára. A gyermekgondozás támogatott távolléte után azonban sokan visszatérnének a keresők közé - ha lesz számukra munkahely

- 3.)** Az inaktívak számszerűen is jelentős (1997 óta a félmilliót meghaladó, és azóta is növekvő) csoportját a munkavállalási korban nyugdíjazottak alkotják. A nyugdíjaskor elérése előtt az addig munkaviszonyban állók különböző jogcímenek kerülhettek nyugdíjba: **a.)** a szokásosnál, általánosnál rövidebb szolgálati időt megengedő munkakörökből; **b.)** egészségkárosodás, rokkantság

miatt; c.) foglalkoztatáspolitikai okból, a munkanélkülivé válás alternatívájaként.

A hazai egészségügyi helyzet, párosulva a 90-es évek nehéz munkaerőpiaci helyzetével az évtized során csaknem megkétszerezte a korai nyugdíjazottak létszámát: a munkanélküliség előli menekülési útként 1990 és 1995 között, a nyugdíjkorhatárt megelőzően, csaknem 200 ezer férfi és nő ment korengedménnyel nyugdíjba. (A foglalkoztatáspolitikai indíttatású nyugdíjasok lehetősége az évtized közepétől egyre korlátozottabbá vált.)

- 4.) Az „elégséges indokkal” rendelkező inaktívok mellett a statisztikák évről-évre több százezer olyan munkavállalási korú férfit és nőt mutatnak ki, akik munkaerőpiaci távollétének nincs az előzőekben tárgyaltakhoz hasonló, egyszerű indoka.

Az évtized kezdetétől az évtized végéig az „egyéb okból” távol maradók létszámának változása egyértelműen a munkaerőpiac állapot-változásait követte: nőtt a gazdaság romló és stagnáló éveiben, majd a helyzet javulásával visszahúzódott az inaktivitási okok 20 % körüli szintjére. A 2000 végén már félmilliónyi, (látható) jövedelem nélkül otthon maradó fiatal és idősebbet részben a családjuk tartja el, részben pedig, akik tehetik, a nem-szervezet gazdaságban keresnek megélhetést.

3. sz. táblázat

A munkavállalási korú, gazdaságilag nem aktív népesség összetétele

ezer főben

	1990.	1995.	1996.	1997.	1998.	1999.	2000.
	(év január 1.)						
Gazdaságilag inaktív	1.333,3	1.913,6	1.952,2	2.023,7	2.000,1	1.958,8	1.970,0
<i>A munkavállalási korú népesség %ában</i>	22,4	31,5	32,1	32,9	32,6	32,0	31,7
Ebből:							
Tanuló	531,6	625,5	635,9	674,8	675,9	687,1	699,7
Gyermekgond. lévő (gyet-tel)	244,7	285,0	275,2	295,2	291,1	299,9	297,1
Nyugdíjazott	263,8	461,0	481,1	504,2	512,1	535,4	568,6
Egyéb indok	293,2	542,1	560,0	549,5	521,1	436,4	404,6
	Ebből: nő						
Gazdaságilag inaktív	7.655	1.080,9	1.123,0	1.185,6	1.167,2	1.119,6	1.134,0

<i>A munkavállalási korú népesség %-ában</i>	26,9	37,0	38,5	39,8	39,3	37,9	37,7
Ebből:							
Tanuló	255,1	310,8	317,2	336,6	338,6	346,2	350,0
Gyermekgond. lévő (gyet-tel)	243,5	279,8	270,6	293,2	290,0	298,9	296,1
Nyugdíjazott	87,4	177,0	184,6	198,8	207,5	228,6	246,6
Egyéb indok	179,5	313,3	350,6	357,0	331,1	245,9	241,3

Adatforrás: A nemzetgazdaság munkaerőmérlege, 2000. január 1., KSH

A több mint 2,2 millió szerény jövedelmű, vagy jövedelem nélküli, a statisztikákban inaktívként kimutatott ember többnyire megpróbál dolgozni, s a munkából némi jövedelemhez jutni.

Ennek egyik színtere a mezőgazdaság, mégpedig a többszázezer kis, zömmel a saját szükségletére termelő, háztartás körüli gazdaság. Az 1999/2000-ben felvett időmérleg szerint az országban 392 ezer háztartás folytatott jórészt önellátásához mezőgazdasági tevékenységet, s a községekben élő nyugdíjasok kétharmada, a gyermekgondozáson lévők több mint egyharmada, de még a munkanélküliek fele is naponta 2,5-3 órát dolgozott ezért. *{Életmód-időmérleg. A részüdős mezőgazdasági munka KSH, 2001.}*

A másik színtér a háztartások világa, amelyben az egykori kölcsönös szívességeként végzett munkák egyre nagyobb részének lett pénz-értéke; s az alkalmi vagy rendszeres, rövidebb idejű segítségeket (a kisgyermek felügyeletétől a kertápolásig, az idősek gondozásától a házimunkáig) a helyileg, sőt társadalmi rétegenként kialakult tarifák szerint számolják el. Ilyen szolgáltatások végzésére az iskolából éppen kimaradt fiatalok, a nem-dolgozó háziasszonyok, a gyermekgondozáson lévők és a nyugdíjasok, leszálalékoltak egyaránt alkalmasak lehetnek és - bár ezt nem mérik fel statisztikák - a mindennapos tapasztalatok szerint széles körben végeznek is. (Természetesen nemcsak az inaktívak.)

További lehetőségeket a kis szervezetek kínálnak, ahol, különösen a szezonális ágazatokban, gyakori az igény a kisegítő munkákra.

Mindezek ugyan az ILO meghatározása szerint kereső foglalkozásnak minősülnének, az érintettek azonban nem tekintik annak. Részben, mert ők

hivatalosan nyugdíjasok, gyermekgondozáson lévők, diákok stb., másrészt, mert a „foglalkoztatottsághoz” másféle képzetek tapadnak (mint például a teljes munkaidős, rendszeres munkavégzés).

Az inaktívak közül tehát dolgoznak, akik tehetik, és sokan vállalnának közülük „igazi” állást is. 2000-ben a KSH szokásosan feltett kérdésre több mint félmillióan válaszolták, hogy szeretnének rendszeres munkát. Az erre váró, aktívan ugyan munkát nem keresők száma több mint kétszeresét tette ki az aktívan munkát keresőkének.

Az inaktívak - a munkanélküliekkel együtt - a foglalkoztatás növelésének nagy tartalékai. (Az elmúlt években fiatalon nyugdíjazott nők, a munkavállalási kor növekedése ellenére, s a továbbra is fiatalon nyugdíjba kerülők sokaságával egyetemben, akik közül feltehetően legalább annyian dolgoznának tovább, mint elődeik a 70-es, 80-as években.)

Ezt a tartalékot - a gazdaság eredményes működésén túl - csak megfelelő feltételek esetén lehet hasznosítani. Közéjük tartozik a kétféle, egyfelől az állami szabályokkal szervezett, másfelől a társadalmi kapcsolatokon keresztül szerveződő munkaerőpiac összekapcsolása; a változásokhoz igazodó új keretek megteremtése, mindenek előtt a foglalkoztatást terhelő adók és járulékok csökkentésével.

A szabályozó társadalom

Az emberek, akik munkájukból élnek, dolgozni szeretnének - ezen a 21. század eljövetele sem változtatott. A ma kínálgató munkaalkalmakat, alkalmazásuk lehetséges módjait, munkavégzésük számos feltételét azonban a gazdasági és társadalmi változások hosszú sora alakította.

A legfontosabb módozatokat társadalmi megállapodások - mindenkire kötelező törvények, szabályok, s az ezeken nyugvó, kisebb-nagyobb közösségekre érvényes kollektív-szerződések - rögzítik. E szabályrendszerek átfogják a munkaadók és a munkavállalók egymással szembeni jogait és kötelezettségeit; meghatározza az országban törvényes munkaidőt, a legkisebb (minimális) munkabért, csakúgy, mint az elbocsátás esetén

nyújtandó kárpótlást, vagy a munkavédelmi eszközök használatát, és számos más feltételt.

A munka világának megengedő és tiltó szabályait mindig is a társadalmak, a szűkebb vagy tágabb közösségek hozták meg és érvényesítették. Több évszázad, sok keserves küzdelem, megtorpanás és lassú előrelépés kellett ahhoz, hogy a rabszolga- és jobbágy-munkától, a gyerekek dolgoztatásától, a kíméletlenül hosszú munkaidőtől és a véres utcai összecsapásokba torkolló bérharcoktól - amit a társadalmak (még nem olyan régen is) megengedtek, eljussunk a mai, egyelő jogú felek megállapodásain nyugvó szabályozásokig.

Magyarországon az ezredfordulóra honosodott meg az állam, a munkáltatók és a munkavállalók képviselőinek - mint a munkaerőpiac szabályozóinak újfajta, egymást partnernek elismerő szervezett együttműködése.

A tripartit döntéshozatal térhódításához sokféle körülmény vezetett. Egyfelől a gazdasági racionalitás: tulajdonképpen az 1930-as évek nagy világgazdasági válsága tette nyilvánvalóvá, hogy az egyre nagyobb tömegben előállítható termékek értékesítéséhez felvevő-piac, fizetőképes kereslet kell; baj van, ha nincs vásárló, mert vissza kell fogni a termelést, elbocsátani a termékeket előállítókat. Azaz: a béreknek úgy kell növekedni, hogy a dolgozók tömegei egyúttal vevőként jelentkezessenek, s az állam adópolitikája ne rontsa ennek esélyeit. Azaz: a gazdasági növekedés szoros kapcsolatban áll a foglalkoztatottsággal, a vásárlóerővel, s az állam adópolitikájával, aminek kialakításán célszerű együtt munkálkodni.

A gazdasági racionalitást segített érvényre juttatni az egyre sikeresebb - és a második világháború után mind több országban kormányra kerülő - szociáldemokrata pártok elkötelezettsége a dolgozó emberek iránt. A demokrácia alapelveinek, a társadalmi egyenlőség eszméinek egyre szélesebb körű gyakorlati érvényesülése segített átalakítani a korábbi asszimetrikus viszonyokat, a dolgozók kiszolgáltatottságát az államnak és a tőkének.

A világ különböző részein, s még Európán belül is sok vonatkozásban eltérő folyamat - amelynek során valamennyi szereplő helyzete jelentősen megváltozott - szükségképpen másként zajlott a szovjet érdekszférába került Magyarországon.

Magyarország, gazdasági fejlettsége következtében, századokon át a fejlettebb országok mint-követői közé tartozott, több-kevesebb kéréssel átvéve az ott hozott törvényeket, szabályokat.¹³ A lépés-tartást egyaránt motiválta a tőkés iparfejlődés hasonlósága, s vele a legkiszolgáltatottabb rétegek védelmet sürgető helyzete, amelynek riasztó tényei - Heller Farkas szavaival - „gondolkodóba ejtették a jövőbe tekintő államférfiakat és a társadalom belátóbb köveit” *{i.m. 240. old.}*; s a megerősödő szakszervezetek harcosabbá váló követelései.¹⁴

A második világháborút követően a szocialista állam, úgy is, mint közhatalom, úgy is mint munkáltató rendelkezett a munkaviszonyt érintő valamennyi feltételről. A szakszervezetek hagyományos érdekvédő szerepe formálissá vált.

A közelmúlt még jól ismert gyakorlatát lehetetlen, de talán szükségtelen is itt felidézni. Néhány, továbböröklődött jellemző azonban a gyökeresen megváltozott ideológiai, politikai, gazdálkodási viszonyok közepette is hat. Az a körülmény például, hogy negyven éven keresztül az állam (azaz nevében az egyetlen párt akaratát képviselő apparátusok) önhatalmúan döntött a bérekről, árakról, adókról, tulajdonképpen változatlanul csábító lehetőséget jelent a tényeket, számításokat, összefüggéseket kétségkívül a legjobban ismerő apparátusoknak. Különösen, ha nem is tekintik fontosnak az együttes döntéseket megalapozó, tisztázó, vitákat, hanem az eltérő

¹³ Néhány példa Hellet Farkas többször idézett munkájából: Angliában a 19. század elején hoztak törvényt a gyermek-munka szabályozására, Magyarországon néhány évtized múlva, 1840-en, az első gyári törvényben. A 8 órás munkanapról 1917-től egyre több ország hozott törvényt; Magyarország 1937-ben. A minimálbér intézményét elsőként Ausztráliában vezették be 1894-ben, bizonyos foglalkozási csoportokra, Angliában 1903-ban, Magyarországon 1926-ban, a hadfelszerelési közszállításokon dolgozó ipari munkások esetében stb.

¹⁴ A 20. század első felében született fontosabb törvényekről Heller Farkas idézett munkáján kívül lásd pl. *Rézler (1940)* és *Berend-Ránki (1972)* munkáját.

véleményeket felesleges akadékoskodásnak, ellenzéki politikai indíttatású kötözködésnek tartják.

Kétségtelen, hogy a potenciális partnerek közül elsősorban a dolgozókat képviselő szakszervezetek még nem érett tárgyaló felek. A negyven év során - miközben formálisan szinte valamennyi dolgozót tagjaik között tudhattak - elfogadták a „gondoskodó állam” döntéseit, s a döntésekben kapott látszat-szerepeket. Az (munkáltató) állammal szemben visszavonultak, a lényeges kérdések helyett az üdülési beutalók és a szociális segélyek szétosztására összpontosítva tevékenységüket. A munkáltató és a munkavállalók közötti (helyi) konfliktusok rejtve maradtak. A dolgozók különböző csoportjai lényegében a szakszervezetek közreműködése nélkül, a rendelkezésükre álló eszközökkel próbálták elérni követeléseik teljesítését *{Héthy-Makó, 1972.}*.

Ilyen előzmények után, generációk jól hasznosítható tapasztalatai nélkül, kell minden szereplőnek újratanulnia a saját érdekek képviselését és a többiekével összehangolását, a kölcsönösen kielégítő kompromisszum megtalálását.

Magyarországon a korszerű érdekegyeztetés, a felek érdekeit rendszeres tárgyalásokon összehangoló intézményes keretek megteremtése csak a „rendszeráttörő évek” terméke. (1988. decemberében jött létre - mint tripartit-szervezet - az Országos Érdekegyeztető Tanács, majd utódként 1990. augusztusában a csak országos szintű, a munkavállalókat és a munkáltatókat érintő témákat tárgyaló Érdekegyeztető Tanács (ÉT). Később önálló érdekegyeztetési fórumként megalakult a Költségvetési Intézmények Érdekegyeztető Tanácsa (KIÉT), majd a Köztisztviselői Érdekegyeztető Fórum (KÉF) is. A 90-es évek kezdetén több ágazati szintű fórum is született. *{Ladó-Tóth, 1996.}*).

Az első tíz év joggal tekinthető a tanulás évtizedének - és várhatóan még jó néhány év kell ahhoz, hogy a felek - európai elnevezésük szerint: társadalmi partnerek - valóban egyformán lássák a közös célt és együtt keressék a hozzá vezető utat.

Az, az ezredfordulóra már nyilvánvaló, hogy a munka világának új szabály-rendszerét csak együtt lehet megalkotni. Európában mintegy 150-200 évig tartott, amíg a tömegtermelő nagyiparral - és a nagyipari munkásság, erős szakszervezeteivel - létrejött az alkalmazás és a munkavégzés úgyszólván mindenre kiterjedő, aprólékos szabály-rendszere. (Lényegében ugyanilyen szabályozás létezik nálunk is, lásd például a Munka Törvénykönyvét.)

Ezek a szabályok - köztük a foglalkoztatást megdrágító, a dolgozóknak járó különféle kedvezmények (a fizetett távollétektől az elbocsátások magas költségéig), amelyeket még a bérekre kivetett magas adók külön is terhelnek - valaha vívmánynak minősültek; most esetenként komolyan megnehezítik az alkalmazkodást, főként a foglalkoztatás növelését a munka világa új, a korábbinál sokkal nagyobb rugalmasságot kívánó feltételeihez.

A merev szabályozást oldó, Európa-szerte terjedő új foglalkoztatási formák (mint például a részmunkaidő) már tulajdonképpen a tömegtermelő nagyiparban kivívott, általános és mintaadó munkaviszonyok szabályrendszerétől eltérést jelentik. És bár számos európai országban a kormányok is, a szakszervezetek is a hagyományos szabályrendszer védelmezői, jól érzékelhető, hogy a gazdaság új igényei fokozatosan kikényszerítik a tömegtermelő nagyiparétól jelentősen különböző, a szolgáltatásokhoz, a kis szervezetekhez illeszkedő új szabályokat. Ez, a sok szempontból nehéz alkalmazkodási folyamat Magyarországon még csak ezután kezdődik.

A piaczgazdaságra áttérést, a gazdaság szervezetrendszerének, tulajdonviszonyainak gyökeres átalakulását mindeddig kevésbé kísérték a foglalkoztatást, a munkaviszonyt, a munkavégzést módosító szabályozások. Gyakorlatilag nem tudott meghonosodni a rész-munka, a szervezett gazdaság kevésbé képes befogadni a hagyományostól eltérő formákat - ezek többnyire kiszorultak a nem-szervezett gazdaságba. Néhány újabb szabály (például a 2001-ben módosított Munka Törvénykönyve) ha lehet, még tovább merevítette a munkavégzés aprólékos, de már csak a keresők kisebb

hányadánál érvényesíthető szabályait. A szakszervezetek a már foglalkoztatottak jogait, a munkáltatók a bérek növelésétől a versenyképességüket féltik; az állam a foglalkoztatást terhelő adókhoz nem nyúlna, s a felet együttműködésébe alkalmanként politikai erők is beavatkoznak. Még hajlamosak a régi szerep-mintákat követni, kevéssé érzékelve, hogy nekik, együtt kell megalkotni a most munkára váró, de a hagyományos keretek között már nem foglalkoztatható milliók számára az újfajta munkavégzés újfajta szabályait.

A munkaadók, a munkavállalók és az állam képviselői, mint egyenrangú felek közötti, megállapodást kereső társak meghonosodását így is, máris a 20. század egyik legjelentősebb változásának tekinthetjük a munka világában.

Összefoglalásként álljon itt két egyszerű mondat:

- 1.) A munka világa mindig is változott, s az emberi társadalom, gazdaság változásaival folyamatosan, minden elemében tovább változik.
- 2.) A változások visszafordíthatatlanok.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- BÁCSKAI VERA (1988.): Városok és városi társadalom Magyarországon a XIX. század elején, *Akadémiai Kiadó*
- BEREND T.IVÁN - RÁNKI GYÖRGY (1972.): A magyar gazdaság száz éve, *Kossuth Könyvkiadó - Közgazdasági- és Jogi Könyvkiadó*
- BERKI ERZSÉBET: Sztrájk
- CASTEL, ROBERT (1998.): A szociális kérdés alakváltozásai, *A szociálpolitikai értesítő könyvtára*
- EMPLOYMENT IN EUROPE (2000.): European Commission, *Luxemburg*
- ÉLETMÓD-IDŐMÉRLEG (2001.): A részidős mezőgazdasági munka, *KSH*
- FAZEKAS KÁROLY (1998/4.): A munkanélküliség regionális sajátosságai, *Ezredforduló 8-11. old.*
- FÓTI JÁNOS - LAKATOS MIKLÓS (1998.): A mezőgazdaság foglalkoztatási képessége i.n.: A munkaerőpiac keresletét- és kínálatát alakító folyamatok (szerk.: Laky Teréz) *A „közösen a jövő munkahelyeiért” Alapítvány kiadványa*
- FREY MÁRIA (1994.): Az állam szerepe a foglalkoztatáspolitikában és a munkaerőpiaci programok menedzselésében, Hazai helyzetkép a nemzetközi tapasztalatok tükrében ILO/Japán Projekt, „Az átalakulás foglalkoztatáspolitikája Magyarországon, *Sokszorosítva*
- FREY MÁRIA (1997.): A munkanélküliek passzív ellátása 1991-1996. *Munkaügyi Kutatóintézet*
- FREY MÁRIA (1997.): Munkahelyteremtés a munkaerőpiac fő áramlatán kívül Budapest
- GARZÓ LILLA (2001.): A munkanélküliség ára, *Szociális Szakmai Szövetség*
- HABLICSEK LÁSZLÓ (2000/3.): A népesség öregedése; A holland-magyar összehasonlító vizsgálat margójára i.n.: Daróczy E. - Spéder Zs. (szerk.) A korfa tetején, *Népességtudományi Kutatóintézet, kutatási jelentések 64.*
- HALÁSZ GÁBOR-LANNERT JUDIT (szerk.: 1998.): Jelentés a magyar közoktatásról 1997., *Országos Közoktatási Intézet*
- HELLER FARKAS (1947.): Közgazdaságtan II. kötet, *A mérnök Továbbképző Intézet*, Negyedik teljesen átdolgozott kiadás
- HÉTHY LAJOS-MAKÓ CSABA (1972.): Munkás-magatartások és a gazdasági szervezet, *Akadémiai Kiadó*
- HÉTHY LAJOS (1998.): Az Érdekegyeztető Tanács és a táguló világ. A legendás korszak véget ért, *Társadalmi Szemle*, 53/2. p.23-32.

- HORVÁTH MIHÁLY (1840): Az ipar és a kereskedés története Magyarországon a három utolsó század alatt, *Buda*
- KERTESI GÁBOR-KÖLLŐ JÁNOS (1997/7-8.): Reálbérek és kereseti egyenlőtlenségek 1986-1996.: A bérszerkezet átalakulása Magyarországon 1., *Közgazdasági Szemle*, 612-634. old.
- KERTESI GÁBOR-KÖLLŐ JÁNOS (1998/7-8.): Regionális munkanélküliség és bérek az átmenet éveiben: A bérszerkezet átalakulása Magyarországon 2., *Közgazdasági Szemle*, 621-652. old.
- KEMÉNY ISTVÁN (1997.): A magyarországi roma (cigány) népességről: két felmérés tükrében, *Magyar Tudomány*, 42/6. p. 644-655
- KÖLLŐ JÁNOS-GÁBOR LÁSZLÓ (szerk.:1995.): Foglalkoztatáspolitikai országos és méregtár, Tanulmányok a foglalkoztatáspolitikai eszközökről, *A szociálpolitikai Értesítő Könyvtára*
- KÖLLŐ JÁNOS-NAGY GYULA (1995.): Bérek a munkanélküliség előtt és után, *Közgazdasági Szemle* (325-375. old.)
- L.NAGY ZSUZSA(1986.): Legújabb kori történelmünk, i.n.: Egy ezredév, (szerk.: Hanák P.), *Gondolat*
- LADÓ MÁRIA - LUX JUDIT (1997.): A munkáltatói és a munkavállalói érdekképviseletek i.n.: Bevezetés a munkaügyi kapcsolatokba, *Gödöllői Agrártudományi Egyetem, Jegyzet*, (szerk.: Tóth Ferenc)
- LADÓ MÁRIA - TÓTH FERENC (1996.): Helyzetkép az érdekegyeztetésről (1990-1994) *Érdekegyeztető Tanács Titkársága - Phare Társadalmi Párbeszéd Project*
- LAKATOS JUDIT (1993.): A munkaidőalap felhasználása a nemzetgazdaságban, 1992., *Gazdaság és Statisztika*, 5(44) 5. P. 3-10.
- LAKATOS JUDIT (1997.): Munkaerőpiaci pozíció és a gyermekvállalás, *Statisztikai Szemle* 75/11. p. 954-959
- LINDNERNÉ EPERJESI ERZSÉBET (1998.): A nők kereseti viszonyai, *Statisztikai Szemle*, 76/7-8. P. 584-591.
- LAKY TERÉZ (1998.): Változó fogalmak a munka változó világában, *Közgazdasági Szemle*, 123-136. old.
- LAKY TERÉZ (1999/2.): A foglalkoztatás növelése Nyugat-Európában, *Magyar Tudomány*, 159-168. old.
- LAKY TERÉZ (1999/3.): Foglalkoztatás Magyarországon, *Magyar Tudomány*, 322-332. old.
- MAGYARORSZÁG NÉPESSÉGE ÉS GAZDASÁGA (1996.): Múlt és jelen, *KSH*
- MICHLENRIGHT, JOHN-NAGY GYULA (1998/5.): Segélyek, életszínvonal és ösztönzés a munkanélküli járadék kimerítése után, *Közgazdasági Szemle*, 401-423. old.

- PAHL,R.E. (1984.): Divisions of Labour, *Blackwell Ltd*
- PETŐ IVÁN-SZAKÁCS SÁNDOR (1985.): A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945-1985. I. kötet, *KJK*
- RÉZLER GYULA (1940.): Magyar gyári munkásság. Szociális helyzetkép Budapest
- RÉZLER JUDIT (1994/10.): Munkanélküliség és foglalkoztatás a GDP függvényében hosszú távon, *Közgazdasági Szemle*, 890-898. old.
- SIMONYI ÁGNES (2001.): Tizenegy falú, ötvenöt család; Kisgyermekes munkanélküli családok hátrányos munkaerőpiaci térségekben „Közösen a jövő munkahelyeiért” Alapítvány
- SZABÓ ZOLTÁN (1937.): A tardi helyzet, *Cserépfalvi*, Harmadik kiadás
- TÍMÁR JÁNOS (1976.): Magyarország népessége nemek és korcsoportok szerinti gazdasági aktivitásának alakulása 1910-től 1970-ig; A munkaerő-kínálat befolyásolásának lehetőségei és feltételei - Összefoglaló tanulmány *MKKE Munkatudományi Tanszék*, Sokszorosítva
- TÍMÁR JÁNOS (1988.): Idő és munkaidő, *KJK*
- TÍMÁR JÁNOS (1994/7-8.sz.): A foglalkoztatás és a munkanélküliség sajátosságai a poszt-szocialista országokban, *Közgazdasági Szemle*, (633-647. old.)
- TÓTH FERENC (1997.): Kollektív tárgyalások és szerződések i.n.: Bevezetés a munkaügyi kapcsolatokba, *Gödöllői Agrártudományi Egyetem*, Jegyzet
- TÖRTÉNETI STATISZTIKAI IDŐSOROK (1992.): *KSH*
- VAJDA ÁGNES (1987.): A kisiparosok és kiskereskedők mobilitása I-II. *Statisztikai Szemle*
- A BRUTTÓ HAZAI TERMÉK NEMZETKÖZI ÖSSZEHASONLÍTÁSA (1999.): *KSH*
- A MUNKAERŐFELMÉRÉS IDŐSORAI (2001.):1992-2000., *KSH*